

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та соціальної роботи

**ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ
ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ГІМНАЗІЇ № 4)**

Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент VI курсу, групи 614
спеціальності 231 «Соціальна робота»
Біланчук Юлія Олексіївна

Керівник:
к. пед. н., доц. Платаш Лариса Броніславівна

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № _4_
від «23» листопада 2021 р.
завідувач кафедри _____ Людмила Тимчук

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	8
1.1. Поняття, сутність, основні підходи до вивчення питання соціальної ексклюзії особистості	8
1.2. Чинники соціального виключення дітей шкільного віку.....	16
Висновки до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ ШКІЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ГІМНАЗІЇ № 4). ...	29
2.1.Методичні засади подолання соціальної ексклюзії школярів	29
2.2. Оцінка ефективності роботи соціального педагога з подолання соціальної ексклюзії у шкільному дитячому колективі.	35
Висновки до другого розділу.....	43
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49
ДОДАТКИ	54

АНОТАЦІЯ

Біланчук Ю.О. Подолання проявів соціальної ексклюзії окремих категорій дітей (на прикладі діяльності Чернівецької гімназії № 4). – Дипломна робота. Рівень вищої освіти – другий (магістерський). На правах рукопису.

Дипломна робота присвячена дослідженню проблеми подолання проявів соціальної ексклюзії окремих категорій дітей на прикладі діяльності Чернівецької гімназії № 4 (нині – Чернівецький ліцей № 9).

Актуальність дослідження зумовлена тим, незважаючи активний розвиток інклюзивної освіти у світовій практиці закладів освіти спостерігаються негативні явища соціального виключення, що протирічить декларативним засадам міжнародних документів про забезпечення права людини на якісну освіту та повноцінну участь у соціальному житті.

У першому розділі «Проблема висвітлення соціальної ексклюзії у науковій літературі» розглядається сутність поняття «соціальна ексклюзія» і яких категорій населення воно стосується. Окрему увагу приділено чинникам, що зумовлюють соціальне виключення особистості.

Другий розділ «Робота соціального педагога з подолання проявів шкільної ексклюзії окремих категорій дітей (на прикладі діяльності Чернівецької гімназії № 4)» присвячено методиці подолання соціальної ексклюзії школярів ЗЗСО та моніторингу її ефективності. У опитуванні взяли участь 15 батьків та 25 педагогів, які підтвердили доцільність та необхідність проведеної соціально-педагогічної роботи щодо подолання соціальної ексклюзії у закладі освіти.

У ході проведеного дослідження доведена важливість соціально-педагогічної роботи у подоланні проявів соціальної ексклюзії школярів ЗЗСО.

Ключові слова: ексклюзія, соціальна ексклюзія, соціальне виключення, діти з особливими потребами.

ВСТУП

У національних та міжнародних документах терміни соціальної ізоляції зосереджуються на встановлених вимірах явища, наприклад, інституційних та правових обмеженнях, домінуючий ризик відторгнення, постраждалих груп людей соціальне відчуження або показ сфер, доступ до яких обмежений (наприклад, до споживання, інформації чи культури) [38, с.21]. Розвиваючи потенціал суспільства на основі знань та нових інформаційно-комунікаційних технологій, світова спільнота привертає увагу на те, що виключаються, як правило, люди які мають особливі потреби. Активізується впровадження політики щодо запобігання життєвим кризам, таким як виключення зі школи, безпритульність; започатковуються заходи, спрямовані на захист та забезпечення сім'ї та самопомогу у всіх її формах.

У зарубіжній термінології зустрічаємо вислів «школа – агент соціального виключення та інклюзії» [40]. Насамперед йдеться про роль школи – як інституції, яка при ефективній роботі, налагодженій співпраці фахівців та вчасного виявлення учнів «групи ризику», залучення їх до активної участі у житті школи сприятиме розвитку інклюзії та набуде іншої, позитивної ролі – «агента соціальної інклюзії». у випадку бездіяльності – утверджується ексклюзивні принципи функціонування середовища із вибірковими цінностями стосовно осіб, які належать до категорії «успішних», «соціально благополучних», тощо.

Як переконують дослідники А. Колупаєва, В. Засенко, особи або групи є соціально «виключеними», якщо їм бракує ефективної участі в ключових видах діяльності або перевагах суспільства, в якому вони живуть [16; 19; 20. Концепція соціального виключення зосереджується на відносинах між цими людьми та основним суспільством, а також на процесі, завдяки якому ці відносини розвиваються з часом. Він забезпечує

більш загальний і системний погляд на такі проблеми, як бідність, інвалідність та дискримінація. Основні ознаки виключення виділив Аткінсон: відносність, посередність і динаміку. Відносність означає, що виключення завжди визначається в порівнянні з іншими індивідами або групами, які займають подібний простір і час. Динаміка стосується того факту, що відчуження породжується найрізноманітнішими соціальними та економічними факторами, які негативно впливають на майбутню участь особи у житті суспільства.

Соціальна ізоляція дітей і роль освіти викликають особливе занепокоєння суспільства з моральних міркувань і через довгостроковий вплив на соціальну стабільність і розвиток. Визначено, що школи відіграють вирішальну роль у формуванні особистості дитини. При відсутності соціально-психологічної підтримки дітей із числа «групи ризику» і в дитинстві, може закріпитися стан «соціальної ексклюзивності», який ще більші прояви матиме у дорослому віці.

Останніми роками концепція соціального виключення набуває популярності як у науковому дискурсі, так і в різних інститутах соціальної політики. Це когнітивна категорія, яка дозволяє аналізувати, описувати та пояснювати ситуацію в неблагополучних групах, яка практично зустрічається у всіх суспільствах світу, а соціальні нерівності та поділи є невід'ємними елементами соціальної реальності [42].

У теоріях зарубіжних вчених ексклюзію розглядають як соціальне явище, що стосується вразливих груп. зокрема, відомі – теорія соціальної стратифікації К. Маркса і М. Вебера, системна теорія Н. Лумана, теорія структурації Е. Гіденса та ін. Вивчення ексклюзії як сфери соціальної проблематики простежується у наукових роботах Т. Аткінсона, П.Абрахамсона, З. Баумана, Р. Кастеля, С. Погам, У. Бека, П. Стробела. Однак знайдені дослідження стосуються соціальної ексклюзії дорослих. Одним з важливих завдань розвитку сучасного суспільства є надання громадянам можливостей безперешкодно брати участь у житті соціуму в

усіх його проявах – соціальному, економічному, освітньому тощо.

Незважаючи на великий інтерес до цієї теми, ексклюзія дітей – недостатньо розкрита. У зарубіжних дослідженнях соціальна ексклюзія дітей розглядається як наслідок ексклюзії дорослих. В українській науковій літературі питання соціальної ексклюзії дітей лише стає об'єктом вивчення. З огляду на зазначене, обрана тема наукового дослідження **«Подолання проявів соціальної ексклюзії окремих категорій дітей (на прикладі діяльності Чернівецької гімназії № 4)»**.

Об'єкт дослідження – ексклюзія як соціально-педагогічне явище.

Предмет дослідження – робота соціального педагога з подолання проявів шкільної ексклюзії окремих категорій дітей.

Мета дослідження – проаналізувати сутність соціальної ексклюзії особистості та дослідити діяльність соціального педагога щодо подолання її проявів у шкільному середовищі.

Завдання роботи:

1. Проаналізувати наукові підходи до сутності та особливостей прояву соціальної ексклюзії у шкільному середовищі.

2. Охарактеризувати чинники, які зумовлюють появу соціально виключених учнів у ЗСО.

3. Проаналізувати методику роботи соціального педагога з подолання соціальної ексклюзії школярів.

4. Дослідити ефективність роботи соціального педагога з подолання соціальної ексклюзії окремих категорій дітей Чернівецької гімназії № 4.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному висвітленні проблеми соціальної ексклюзії школярів та проаналізовано методику роботи соціального педагога із подолання проявів соціального виключення учнів закладу загальної середньої освіти.

Практичне значення отриманих результатів ґрунтується на можливості використання в навчальному процесі теоретичного та практичного матеріалу із підготовки фахівців соціальної галузі, у роботі

соціального педагога ЗЗСО. Теоретична розробка дослідження відкриває перспективи для вивчення наукових проблем, пов'язаних навчанням та взаємодією школяра із однолітками у освітньому середовищі.

Апробація матеріалів дослідження здійснювалася шляхом участі у Буковинському освітньому форумі «Нова українська школа: діалог сучасності з історією» (м. Чернівці, 26 жовтня 2021 р.) з виступом на тему: «До проблеми соціальної ексклюзії школярів у закладах загальної середньої освіти» (витяг з програми додається у додатку Б), а також Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції та концептуальні напрями розвитку інклюзивних практик» (м. Мелітополь, 20-21 квітня 2021 р.) з доповіддю «Особливості соціальної ексклюзії окремих категорій дітей у закладі загальної середньої освіти» (витяг з програми додається у додатку Б).

Методи дослідження. У ході дослідження використаної теоретичні методи (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, абстрагування, моделювання) та емпіричні методи (спостереження та експеримент).

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів (із підрозділами), висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Поняття, сутність, основні підходи до висвітлення питання соціальної ексклюзії особистості

Проблема соціальної ексклюзії порівняно недавно стала основною міжнародної соціальної політики та сферою діяльності соціальних дослідників.

Концепція соціального виключення набула широкого використання у дискурсі соціальної політики західноєвропейських країн. Наразі не існує єдиного визначення поняття «соціальне відторгнення». У одних поясненнях цей термін стосується таких явищ як «бідність», «безробіття», ін. [40], інших – розглядається як «процес тривалої неучасті в економічних, громадянських і соціальних нормах, що інтегрують і керують суспільством, в якому проживає індивід» [26]. Зауважимо, друге пояснення поняття не стосується «бідності», а використовується у розумінні «відчуження», «позбавлення», «відторгнення», «виключення», яке має місце насамперед тому, що відбувається «процес розмежування» [41]

Термін «соціальна ексклюзія» вперше використав французький міністр соціального захисту Р.Ленуар (1974 р.) для позначення людей, яких вважають непридатними для життя в індустріальному суспільстві та не охоплені системою страхування. Пізніше – в офіційному документі Європейської комісії щодо програми боротьби із бідністю (1990 р.), у значенні – неприйняття звичного і соціально прийнятого способу життя або виключення з нього – стосується осіб, сімей чи груп населення, які:

- живуть в несприятливих економічних умовах («соціальна» бідність, матеріальна бідність);

- потрапили у вплив несприятливих соціальних процесів від масових та динамічних змін розвитку, наприклад, деіндустріалізації, кризи, раптового краху галузей або регіонів;

- не були забезпечені життєвим капіталом, що дозволяє їм отримати нормальне соціальне становище, відповідний рівень кваліфікації та вийти на ринок праці або створення сім'ї, а це – ускладнює адаптацію до змін соціальних та економічних умов;

- не мають доступу до відповідних приміщень для облаштування в житті, розвитку і примноження власних можливостей, що є наслідком їх нерозвиненості, відсутності пріоритетів й державних коштів, низької операційної ефективності;

- зазнають дискримінації внаслідок нерозвиненості відповідного законодавства, та / чи культурних забобів й стереотипів;

- мають особливості (інвалідність, залежність, тривале захворювання або інші індивідуальні характеристики), які ускладнюють їм використання універсальних соціальних ресурсів;

- зазнають руйнівних дій від інших людей, наприклад, насильства, шантажу, індоктринація [37].

У більшості визначень соціальна ексклюзія визначається розумінням щодо неможливості брати участь у важливих аспектах соціального, економічного, політичного та культурного життя даного суспільства. Більше того, ця неучасть є результатом не вибору особи, а перешкод, з якими вона стикається. Різні виміри бідності часто перекриваються та погіршуються, таким чином відбувається маргіналізація індивідів.

Становлення теорії соціального виключення набуло широкого дискусійного обговорення у суспільних науках в середині 1990-х років. Більшість соціологічних публікацій стосується в основному вразливих груп населення – люди з фізичними вадами; які знаходяться за межею бідності; наркозалежні тощо.

Сучасна соціологія розуміє проблему соціальної ексклюзії на трьох

рівнях – інституційному, національному та міжнародному.

Існують значні дискусії щодо точного значення цього терміну у зарубіжній літературі [31; 23; 30; 35]. Окремі з визначень містять пояснення, що соціальне відчуження – це неможливість ефективно брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, а в деяких характеристиках – відчуженість та віддаленість від основного суспільства [30]. Отже, соціальна ексклюзія приймається передусім як порушення взаємозв'язку між людиною та суспільством, негативна динаміка цих відносин.

Інше поняття, що за своїм змістом перегукується із терміном «соціальна ексклюзія» – це «соціальна ізоляція», що має кілька значень [34; 41; 45]:

- багатовимірна концепція, що включає економічний, соціальний, політичний та культурний аспекти порушених взаємовідносин;
 - процес, за допомогою якого особи та групи повністю або частково закриті від участі у своєму суспільстві, як наслідок – низький рівень або обмежений доступ до соціальних послуг, а також до різних аспектів культурного та громадського життя [15];
 - позначається як безробіття і відповідає таким термінам, як маргіналізація та низький клас (Франції, США) [27] та включає «поляризацію», «диференціацію» та «нерівність»;
 - посилення відсутності участі, на основі бідності [24].
- . «Особа є соціально виключеною, якщо (а) географічно віддалено проживає, (б) не може брати участь у звичайній суспільній діяльності, і (с) хотіла би брати участь, але їй заважають незалежні від нього фактори» [27, с. 8].

У стані соціальної ексклюзивності людина може бути тривалий час. У контексті зазначеного, Ф. М. Бородкін запропонував концепцію соціальної ексклюзивності, що розглядає це явище за трьома аспектами:

описовим (неможливість забезпечити умови для подолання відносної

депривованості та розвитку почуття комфорту, повноцінно виконувати соціальні ролі);

аналітичним (здійснення аналізу послідовності обставин, що призводять до «переведення» індивіда (групу) з нормального стану у стан соціальної ексклюзивності (відносної депривації)):

нормативним (акцентується на декларативності соціальної справедливості, рівності у встановленні та розподіленні мінімальних соціальних стандартів між громадянами) [31, 33].

Якісна соціальна політика може зменшити масштаби соціальної ізоляції не лише для видимих груп відчуження, а також тих, які лише формуються – груп соціального ризику [44].

Виділяють такі особливості соціальної ексклюзії:

- багатовимірність;
- динамічність, тривалість перспективи;
- стосується взаємодії окремих людей та їх (множинних) взаємин;
- ключовий акцент належить розвитку особистості протягом її життєвого шляху;
- важливість усунення, вплив на розвиток дитини, і особливо на ранньому розвитку дитини, як кризовому періоді формування схильності до соціальної ізоляції.

Вплив освіти на соціальну мобільність особистості було помічено ще у довоєнні часи. Так, П. Друкер у книзі «Посткапіталістичне суспільство» на основі аналізу змін в економіці, дійшов висновку, що виникає новий тип посткапіталістичного суспільства, яке своїм багатством зобов'язане використанню знань задля економічного розвитку. На думку дослідника, «посткапіталістичне суспільство потребує освіченої людини більше, ніж будь-яке попереднє суспільство».

Виходячи із цього, маємо можливість спостерігати «суспільство знань» із осучасненим поняттям освіченої людини та «всеосяжним розумінням її поінформованості» – володіння системою знань із різних

галузей знань та можливістю їх одночасного глобального застосування в економіці, кар'єрі, технологіях та інформації». В умовах, коли неможливий доступ до якісної освіти, а знання – це ресурс нового суспільства, яке виключає неосвічених людей, останні – приречені займати нижчі соціальні позиції і не мають шансів на підвищення [29].

На думку У. Бека, відсутність освіти суттєво обмежує життєві можливості людини, «без кваліфікації та диплому взагалі немає професійного майбутнього». У цьому випадку освіта нічого не гарантує, але її відсутність виключає можливість отримання хорошої роботи, яка забезпечує високий дохід, престиж та високу якість життя [24]. Відсутність освіти є одним із факторів соціальної маргіналізації. У епоху сучасності освіта зменшує ризик безробіття, бідності та низької якості життя.

Школи ідентифікуються як важливі інституції у зменшенні вразливості школярів до соціального відчуження, розвитку в учнів почуття власної ефективності, власної гідності та почуття причетності до майбутньої продуктивної зайнятості [41]. Освіта забезпечує здатність до соціальної участі, а відвідування школи саме по собі є важливим процесом участі [35].

Як засвідчують зарубіжні джерела [21; 27; 32; 41] школи та інші структурні механізми системи освіти можуть діяти як «агенти виключення» дітей, зокрема таких категорій:

- із відносно бідних районів (помешкань; сільської місцевості) / малозабезпечених, неповних сімей;
- із вираженими порушеними здібностями;
- із педагогічно занедбаністю, важковиховуваністю;
- із особливими потребами або проблемами в окремих класах чи школах, навіть при значних інвестиціях у програми допомоги (соціальному забезпеченні, субвенції).

Зокрема, відомий досвід Ізраїлю, де учнів, які офіційно зареєстровані, але прогулюють заняття, характеризуються низькими

навчальними досягненнями, почуттям відчуження, соціальною непристосованістю, поведінковими проблемами та насильством, з метою реалізації державної інклюзивної політики намагаються утримати в школі [38]. У заданому контексті простежується суперечність : між ціллю «інклюзії» (включити всіх дітей до якісної освіти, у т ч. осіб із «складними, множинними ідентичностями») та системою освіти, керованою вимогами високої продуктивності та поваги до різноманіття. Дієвими у зарубіжній практиці Ізраїлю, США, Англії, Франції та ін. визнані чинники успішної інклюзії, такі як – групування здібностей, змагальна позитивна атмосфера, єдиний стандарт оцінки, повага до гідності конкретної дитини. Натомість такий підхід призвів до того, що з'явилася категорія учнів із проблемами у навчанні.

Саме поняття «виключення з освіти» означає «низький рівень освіти, що призводить до неможливості брати участь у важливих аспектах колективного життя (соціальний, політичний та економічний). Автори «Звіту про стан освіти 2010» (за ред. М. Яроша) відзначають, що «складність соціального життя, технологічні зміни та інші проблеми, з якими зіткнеться в найближчі десятиліття суспільство, сприятиме посиленню взаємозв'язку між освітою та соціальною згуртованістю» [33]. Автори припускають, що відсутність освіти або її низький рівень посилює соціальну нерівність, що може призвести до появи соціальної дезорганізації та конфліктів. Тому в інтересах суспільства забезпечити належну освіту для кожного, особливо для тих, хто має інтелектуальний потенціал, але з різних причин, наприклад, економічних, культурних, не може його розвивати.

Виділяють два методологічних підходи до пояснення чинників освітньої ізоляції. Перший – виникає за результатами шкільних досягнень, при якому освітнє відторгнення стосується дошкільних та шкільних вікових груп і визначається низьким рівнем досягнень учнів, а в крайній формі – відсутністю повної обов'язкової освіти. Показниками цього виду

виключення є низький рівень досягнень у тестах з визначення рівня шкільних компетентностей, перекваліфікація та відставання у школах на рівні обов'язкової освіти. Ступінь прояву негативного явища визначається відсотком учнів із низьким рівнем шкільних компетентностей, школярів на повторному навчанні або сегрегованих в системі обов'язкової освіти.

Другий підхід охоплює дорослих членів суспільства із дуже низьким рівнем компетенцій, що обмежує їх соціальну участь у основних сферах соціального життя [32].

Розвинута останніми роками теорія «соціального виключення» набула статусу концепції [24; 25; 32]: соціальна ексклюзія «поєднує ризик і захисні фактори, різного роду керовані політикою перешкоди розвитку, які дітям (і дорослим) доводиться долати» для набуття повноцінного громадянства.

Актуалізація проблеми розвитку демократичних принципів у світовій практиці зумовив масовість розвитку принципів інклюзії осіб з особливими потребами, спроби усунення різних видів дискримінації, обмеження можливостей для дітей (і дорослих). Це актуалізувало ідею права доступу, закріплену у законодавстві багатьох країн про рівні можливостей особистості, а також спектр ініціатив щодо узгодження освітнього забезпечення із потребами окремої дитини. Особливі потреби та індивідуальні властивості людини є важливим елементом у еволюції концепції соціальної ексклюзії. Неблагополуччя є основним чинником соціального виключення, від наслідків якого, зазвичай страждають діти [34; 37; 41; 45].

Індивідуальні і соціальні фактори взаємодіють у динаміці розвитку дитини. Результати такого впливу ніколи не бувають повністю передбачувані. Участь дитини у пропонованій їй соціумом взаємодії часто детермінована особистісними характеристиками та біологічними особливостями. На думку зарубіжних дослідників, окрема дитина соціалізується відповідно власних ключових можливостей та особистісних

властивостей, її вразливість і стійкість, використання особистих і соціальних ресурсів, соціально детермінованих на біологічній основі [44; 46]. Перелічені фактори є основоположними у визначенні поведінки і майбутнього курсу життя індивіда.

Однак існує теорія, згідно якої пояснюється «ідея передбачуваності життєвих шансів від попередніх обставин», виражених через ідею «траєкторії ризику»: один фактор ризику посилює інший, що призводить до все більш обмежених результатів у дорослому житті [30]. Захисні фактори можуть перешкоджати або зупинити процес, що уможлиблює життя дитини рухатися в позитивних напрямках [29]. При цьому сильні батьківські прагнення і стійкі заохочення та прихильність до дитини з боку вчителя може подолати найгірші наслідки та недоліки у особистісній й поведінковій сфері. Це актуалізує динамічні аспекти ризику та захисту, які можуть бути лише наслідками, що можуть спостерігатися з тривалих спостережень.

Бідність сім'ї є поширеним компонентом ризику соціальної ексклюзії. Зокрема, Сен [43; 44] наголошують, що концепція соціальної ексклюзії охоплює набагато більше аспектів. Зокрема, у випадку з інвалідністю, соціальна ізоляція може взагалі не пов'язувати з бідністю. Розрив відносин із суспільством і навіть сім'єю може в результаті зумовити соціальне відчуження. Бідність може сприйматися як чинник перетворення в соціальне відчуження через низький дохід, позбавлення доступу до якісних житлових умов, відпустки за кордоном, культурне зубожіння та освіти дітей, що спричиняє появу маргіналізованого статусу особи [46].

Аткінсон визначає три визначальні ознаки результатів соціальної ексклюзії виключення з правої сторони: відносність, агентство і динаміка.

Відносність полягає в тому, що виключення визначається стандартами і нормами, які діють у конкретному випадку на момент часу щодо споживання. Таким чином, доступ до телефонів і транспорту, різні види страхування або, у випадку дітей, одяг та іграшки, можуть визначати

осіб, які виключені.

Агентство наголошує на тому, що люди можуть діяти, щоб виключити себе з основного життя або бути виключеними іншими. Індивідуальний вибір, як би він не був обмежений такими структурними вимогами, як клас, стать та етнічна приналежність, є, а тому завжди задіяний.

Динаміка виникає в тому сенсі, що соціальна ізоляція є процесом, який включає взаємодіючі обставини і досвід у всіх сферах життя протягом певного періоду часу. Втрата роботи сама по собі не може бути проявом виключення, але безробіття протягом тривалого періоду, що супроводжується бідністю, поганим здоров'ям та низькою самооцінкою, стає відчуженням. Розуміння процесу соціальної ексклюзії можливе шляхом довготривалого спостереження за людьми, тобто спостереження за їх життям протягом певного періоду часу. Отож, розуміння соціальної ексклюзії дитини у шкільному середовищі потрібно вміти помітити [44].

Власне бачення, як відбувається соціальна ексклюзія запропонував Кастельс М. На думку дослідника, це – відсутність «здатностей» як ключовий компонент процесу виключення. Соціально відстороненим особам відмовлено в доступі до ресурсів (матеріальних, культурних, емоційні), які дозволяють їм набути здібностей. Очевидно, що такі здібності стосуються когнітивних розвитку та успіху в освіті, але також поширюються на більш широкі сфери охорони здоров'я та соціальної участі. Процеси життєвого шляху, за допомогою яких вони набуваються або не набуваються, не фіксуються в часі [23].

Із набуттям Україною незалежності, активізувалися дослідження соціальної ексклюзії - чинників виникнення та наслідків для суспільства, категорій населення тощо.

Так, М. О. Кар'пак запропонувала узагальнену характеристику соціальної ексклюзії (форми прояву, фактори, категорії населення) (рис. 1.1.) [6].

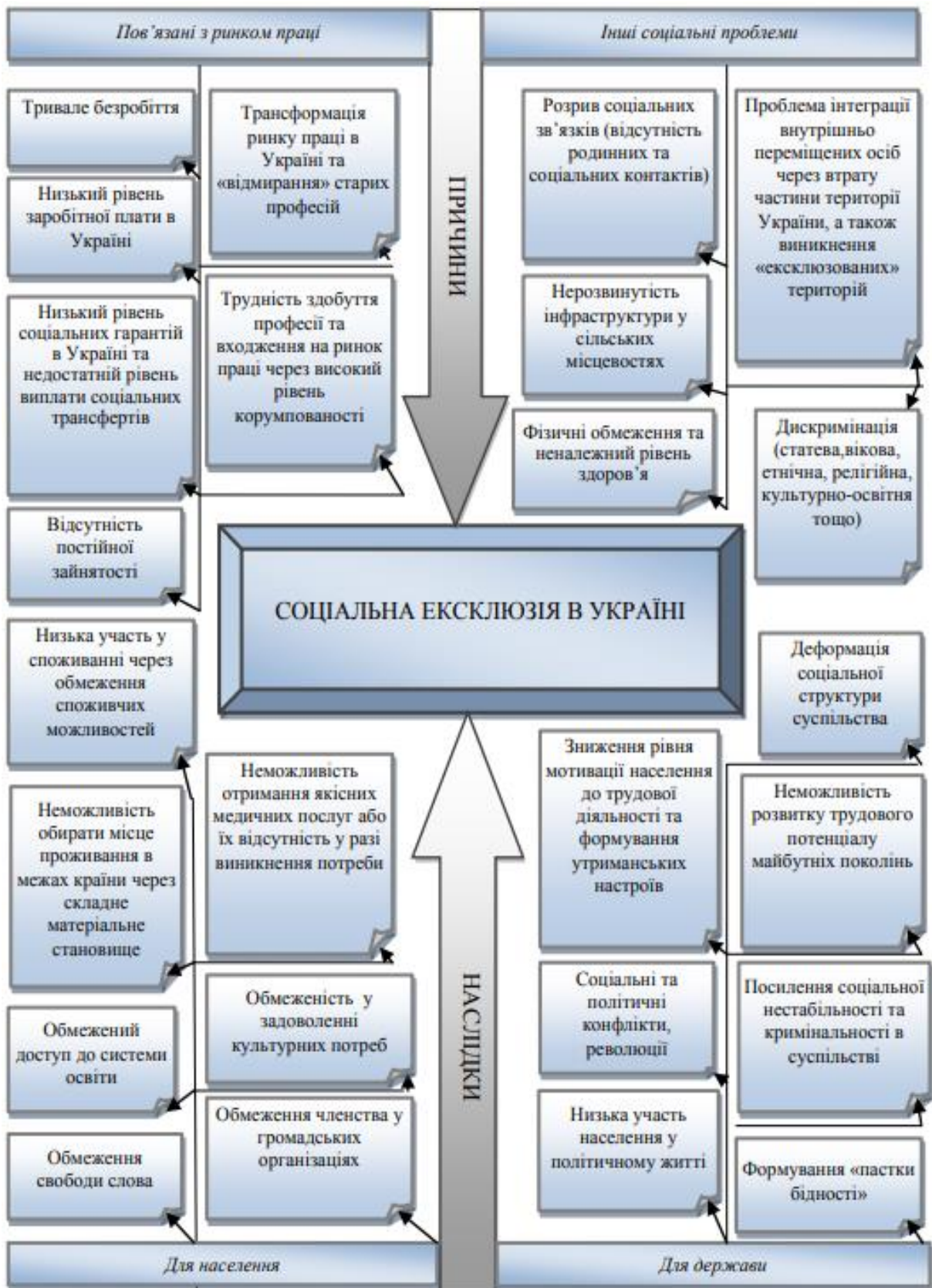

Рис. 1.1. Модель соціальної ексклюзії в Україні (М. О. Кар'пак) [6]

Проведений аналіз знайдених науково-педагогічних праць дає

підстави констатувати про наявність низки синонімічних термінів, які пов'язані із поняттям «соціальна ексклюзія». Однак соціальна ізоляція є протилежністю соціальній інклюзії. Це відбувається, коли певні особи та групи не хочуть чи не можуть брати участь, або не визнаються повноправними та рівноправними членами суспільства у місцевій громаді чи на національному рівні. Характерною особливістю явища соціальної ізоляції є характер накопичення негативних факторів для людей з інвалідністю, які загрожують їм соціальною ексклюзією. Особливі розміри виключення часто підсилюють одне одного, поглиблюючи маргіналізацію особистості.

Отже, можна стверджувати про існування багатовимірної соціальної ситуації, яка може спричинити ексклюзію людей із певних ланок соціального життя.

1.2. Чинники соціального виключення дітей шкільного віку

Уразливість дітей до несприятливих соціальних та економічних обставин, її особливості та чинники, що зумовлюють її появу досліджувалися фахівцями різних галузей. Соціально-економічний фон є одним є провідною умовою когнітивного розвитку, які забезпечують основу навчальних досягнень, і від яких в майбутньому залежить успіх особистості у подальшій життєдіяльності. Проте доведений факт, що не всі діти однаково вразливі до умов, факторів; також не є однаковою реакція на педагогічні втручання, спрямовані на усунення несприятливих наслідків соціальної ексклюзії.

Стосовно дітей та молоді, терміни «соціально виключені», «групи ризику» та «важковиховувані» часто використовуються як синоніми.

Соціальна ексклюзія розглядається як проблема, що порушує їх права та можливості, визнані Конвенцією про права дитини. Як стверджують зарубіжні та вітчизняні науковці, для більшості дітей характерна соціальна відчуженість чи ізоляція, якщо в такому стані знаходяться їх батьки. Очевидним є факт зв'язку соціальної ізоляції дітей (особливо маленьких) від соціальної ізоляції батьків, економічної можливості сім'ї.

Виділяють три групи чинників соціального відторгнення дітей:

- перша група – пов'язані із індивідуальними особливостями дитини (розлади здоров'я, захворювання, порушення соціальної поведінки) – найчастіше характерні підлітковому середовищу із різким підвищенням академічних вимог.

- друга група – пов'язані із порушеннями процесу соціалізації (будови та функціонування сім'ї дитини; характер впливу школи на індивідуальні особливості та потреби школяра).

- третя група – пов'язані з негативними суспільними процесами (бідність, безпритульність; примусова міграція, національні конфлікти тощо).

Як підтверджують різні теоретичні концепції, багатовимірну депривацію особистості дитини можуть формувати навчальні заклади, що також негативно позначатиметься на її якості освіти й майбутньому працевлаштуванні; спричинить такі проблеми, як безробіття, низька заробітна плата, незабезпеченість роботою, нижчий статус, неповне споживання, відсутність участі в культурі або бездіяльність на виборах, інше.

У сучасному суспільстві освіта є абсолютним мінімумом, яким має володіти людина. Відсутність освіти може призвести до виключення із громади, де знання становлять основу економічного розвитку та є основним ресурсом, який потребують на ринку праці. Про значний вплив освіти на життєві шанси людини писали С. Рихлінський («освіта все більше стає необхідною умовою життєвої кар'єри»), А. Сорокін («освіта –

один із каналів соціальної мобільності; роль освіти зростатиме з розвитком суспільства, і згодом соціальне становище особистості буде залежати від рівня освіти») та ін. [16, с.155].

Дослідження зарубіжних фахівців [17-19] засвідчують про ексклюзивно школярів, спричинену особистісною неприязню педагогів, часто – руйнівною, некоректною поведінкою дорослих навчального закладу, що, в свою чергу, виникала на фоні деструктивних, провокативних дій учнів, порушення останніми шкільних правил. Як засвідчує практика, у більшості зарубіжних шкіл бракує інструментів для надзвичайно складної роботи з такими учнями у межах освітньої установи, домашніх умов, громади; а запровадження –

спеціальних умов для школярів, виключених із інших шкіл через погану поведінку;

додаткової уваги педагога до дисципліни, керівництва класом й контролю за окремими учнями – займає багато часу;

постійно ламаються «робочий консенсус» або «неформальні та формальні правила гри», що призводить до «ланцюжка» руйнівних інцидентів, коли виконання навчальної програми є неможливим» [17; 28].

У таких обставинах відновити педагогічний контроль за важковиховуваними дітьми складно, тому у зарубіжних школах вчителі застосували альтернативну стратегію, замінивши офіційні навчальні цілі «діяльністю з розвитку соціальних навичок», яка передбачає такі види поведінки, як –

- повага до однолітків і персоналу;
- дотримання інструкцій, спільне використання обладнання та простору;
- ефективна робота в команді, демонстрація емпатії до інших, відповідальність за свої дії.

Таким чином, вчителі сподівалися отримати вищий рівень соціальної співпраці з учнями. Натомість ця стратегія здебільшого була

імпровізованою спробою вирішення проблеми виключення дітей із девіантною поведінкою; навчання соціальним навичкам не стало складовою офіційної програми навчання, а навпаки – ще більше посилює виключення учнів; що є небезпечним для їх здоров'я та соціального статусу.

Проаналізовані свідчення зарубіжних дослідників дають підстави для виділення умов, які спричиняють діяльність шкіл як «агентів соціальної ексклюзії»:

- неузгодженість стандартизованих навчальних програм та методів навчання із потребами ексклюзивних учнів;
- порушення офіційних шкільних правил та політики, а також нездатність учнів їх дотримуватись;
- недостатня компетентність вчителів, адміністрації шкіл, формальність їх діяльності щодо подолання соціальної ексклюзії учнів [19].

Стосовно чинників соціального відчуження учнів, що пов'язані з її індивідуальними особливостями, важливо зазначити наступне. Проблеми соціального відторгнення найчастіше пов'язують із підлітковим віком (т.зв. «пік егоцентризму») та зростанням академічних вимог у старшій школі, коли інтелектуальні можливості стають менш важливим фактором успіху, ніж мотивація. Є високий ризик того, що школярі із труднощами в навчанні, можуть скласти групу соціального відчуження у дорослому віці.

Одним із визначальних факторів соціальної ексклюзії дітей є їх важливість у копіюванні ідентичності дорослих. Можливості, які надають доступ до зайнятості і працевлаштування є провідними для чоловічої ідентичності і останнім часом все більше для жіночої ідентичності. Поєднання жіночої зайнятості із працевлаштування та народження – виховання дітей, догляд за ними робить життя жінки складнішим [22]. Проявом відчуження жінок може бути прискорення переходу до дорослого життя через ранню (підліткову) вагітність, фактично закриваючи

можливість покращити можливість працевлаштування через подальшу освіту та набуття досвіду роботи [27]. Реакція чоловіків на безробіття та його зв'язок із батьківством, як правило, приймає протилежну форму. Відсторонення від роботи через відсутність освіти тягне за собою відстрочення зобов'язання щодо партнерства та батьківства – молоді чоловіки вибирають «подовжений підлітковий вік» замість сімейного благополуччя [46].

Існують також контекстуальні ефекти, які необхідно враховувати і які також допомагають пояснити сутність «соціальної ексклюзії». Змінна природа ринку праці означає, що особисті властивості, наприклад, погані досягнення в освіті можуть спричинити маргіналізовану чи периферійну зайнятість і, як наслідок, соціальне виключення. За сучасної соціальної ситуації така тенденція може посилюватися.

Чинником соціального виключення можуть бути індивідуальні особливості дитини. Особливо значимими вони є у підлітковому віці. При переході до старших класів інтелектуальні можливості стають менш важливим фактором успіху, аніж мотивація. Тож учні, які не закінчують навчання у школі піддаються високому ризику соціальної ексклюзії у майбутньому.

Знання, навички та кваліфікація, отримані під час навчання – це придбання, що сприяють залученню до суспільного життя у дорослому світі. Проте, існують фактори, які перешкоджають розвитку схильності особистості підліткового віку до соціальної ексклюзії. Зокрема:

- пік егоцентризму та сильна реакція на однолітків;
- зниження самооцінки, особливо у дівчат, через надмірну соціальність та сексуальний тиск;
- втечі з дому, що часто поєднується з іншими проблемами дітей та підлітків. У порівнянні з дітьми, які ніколи не тікають з дому, молоді втікачі вживають наркотики 5 до 10 разів частіше і вживають алкоголь у 3-6 разів частіше [35]. Часто дитина тікає з дому внаслідок прояву значних

побутових та шкільних проблем. «Втікачі» стають «дітьми вулиці», беруть участь у девіантних групах, вибудовують злочинну кар'єру, та ін., що ізолює від соціуму в цілому.

Школа також має великий вплив на соціальну ексклюзію. Діти, яких відштовхують однолітки із шкільного середовища, стають агресивними у своїх особистих контактах [43; 37]. Молоді люди або дорослі колишні жертви знущань стикаються з труднощами у встановленні близьких стосунків, заснованих на любові. Відмова від однолітків завжди спричиняє психологічну травму.

Вплив особистості вчителя важливий для успішності в навчанні та відвідуваності: досвідченіші вчителі мають більший вплив на особисті характеристики школярів (таблиця 2.1.).

Таблиця 2.1.

Поведінка, що вказує на ознаки соціальної ексклюзії учня

Зовнішні чинники	Особистісні фактори
<ul style="list-style-type: none"> • сімейна обстановка дитини – структура сім'ї (багатодітність, самотність, конфлікти, розлучення) • економічні умови сім'ї – бідність, втрата роботи та тривале безробіття батьків, складні сімейні обставини; • система сімейних цінностей – «успадкування» статусу сім'ї; • інвалідність, психотропна залежність, тривала хвороба членів сім'ї; • рівень освіти та виховних компетенцій батьків – низький 	<ul style="list-style-type: none"> • проблеми індивідуального розвитку – порушення розвитку, захворювання, наприклад психічні, інтелектуальні, фізичні; • психосоціальне функціонування учня – гнів, агресія, спрямованість назовні і навпаки – пригнічення критичності та невпевненості у собі, обмеження соціальних контактів, схильність до самодеструктивної поведінки, спроби суїциду, самоскалічення; • низька самооцінка, низький рівень прояву сили волі та

<p>рівень освіти батьків та поточного стану готовності до здійснення виховної функції можуть бути причиною слабкої стимуляції розвитку дитини, низької мотивації дитини до навчання здобуття освіти; непомірні амбіції батьків можуть бути причиною того, що діти з т. зв хороших сімей не можуть налагодити правильні стосунки з однолітками, вони мають обмежувальні контакти;</p> <ul style="list-style-type: none"> • приналежність до групи національних меншин або етнічних груп, що належать до груп, різних за релігією; • прийняття в групі однолітків або деструктивний вплив негативної групи однолітків. 	<p>впевненості в собі, психосоціальних навичок управління власною діяльністю, або порушення поведінки.</p> <ul style="list-style-type: none"> • труднощі у взаєминах з однолітками, почуття відторгнення, ізоляція, • зростання труднощів у навчанні, переживання успіху, тривалих невдач у навчанні; • спосіб життя, одяг, приналежність до субкультури, особистих поглядів і переконань.
--	---

Сегрегація відбувається по відношенню до дітей із особливими потребами. Постійне виключення непокірних і важких дітей, чому можуть сприяти диференційовані навчальні угруповання, особливо якщо вони спрямовані на усунення школярів, які не задовольняють очікування.

У практиці закладу освіти простежуються два неофіційні форми соціальної інклюзії. Перший, який полягає в тому, що дитину виставляють за двері класної кімнати під час уроку. Друга форма соціальної інклюзії актуальною стала з недавнього часу – в умовах конкурування закладів освіти, і полягає у тому, що батьків «переконують» забрати дитину зі

школи, таким чином уникнути офіційного виключення.

Існує додаткове занепокоєння тим, що соціально виключені діти будуть загрожувати майбутньому добробуту суспільства, оскільки вони можуть стати соціальним та економічним тягарем для суспільства або, що ще гірше, призвести до значних соціальних зривів, якщо не беруть активної участі у своєму житті. Наслідки соціальної ексклюзії дорослих передається між поколіннями, соціальне виключення дітей може спричинити ще глибше розділення в суспільстві, яке має тенденцію до посилення.

Взаємозв'язок умов, що спричиняють соціальну ексклюзії дітей доведений фахівцями соціальної галузі. Результати досвіду сімейного та шкільного виховання, а також позиції в суспільстві дорослих визначають ступінь їх включеності у суспільне життя. Послідовність факторів ілюструється наведеним нижче списком:

- погане засвоєння елементарних навичок грамоти та рахунку;
- низький рівень освіти в школі;
- дострокове виключення зі школи без кваліфікації;
- проблеми раннього виходу на ринок праці, включаючи роботу без підготовки;
- випадкова робота та безробіття;
- підліткова вагітність;
- неприємності з поліцією;
- зловживання алкоголем;
- судимості;
- погане фізичне і особливо психічне здоров'я.

Кожен із чинників є одночасно індикатором соціального виключення та фактором, що сприяє формуванню відчуттю соціальної виключеності. Так, наприклад, успіхи у подоланні освітньої неуспішності шляхом педагогічної підтримки, кваліфікованого супроводу, спрямованого на забезпечення освітньої підготовки, є джерелом захисту від решти ризиків

соціального виключення із ринку праці у дорослому.

Такий процес є безперервним у тому сенсі, що один результат призводить до іншого, і він також. Це певною мірою циклічний за своїми наслідками процес, у тому сенсі, що його результати взаємно підсилюють і можуть завдати шкоди досягненому у житті раніше. Наприклад, досвід сімейних конфліктів на певному етапі дитинства не тільки стримує дитину в навчанні порівняно з однолітками, але може спричинити регрес до попередніх рівнів когнітивних показників та поведінки в цілому.

Виходячи із вище зазначеного, проблема соціальної ексклюзії дитини може бути зумовлена зовнішніми умовами: соціальним середовищем, дорослими, а також внутрішніми передумовами: власним небажанням брати активну участь у суспільному житті та вживати заходів щодо успішного засвоєння соціальних ролей, їх виконання та коригування відповідно до соціальних запитів.

Висновки до першого розділу

У ході дослідження ми з'ясували, що поняття соціальна ексклюзія активно досліджується у зарубіжній практиці і стосується людей, які мають особливі потреби.

Термін «соціальна ексклюзія» вперше був використаний 1970-х рр. для позначення людей, яких вважають непридатними для певного суспільства і не охоплені системою страхування. Сьогодні цей термін стосується осіб чи груп населення, які знаходяться у складних життєвих ситуаціях і не можуть чи не бажають брати активну участь у житті суспільства. У стані соціальної ексклюзивності людина може бути тривалий час, навіть все життя.

Соціальна ексклюзія розглядається як процес виключення особи із соціуму, зумовлений певними обставинами та умовами. Соціальна

ексклюзія може бути зумовлена низкою чинників. Зокрема – умовами проживання, соціалізації та виховання, а також умовами, які створює держава для повноцінної участі її громадян у суспільному житті. Встановлено що індивідуальні соціальні фактори тісно взаємодіють у динаміці розвитку дитини основоположним для поведінки в майбутньому дитини.

В українському розумінні інклюзія стосується об'єктів, пов'язаних із ринком праці, населенням, державою та іншими соціальними проблемами. Модель соціальної інклюзії в Україні обґрунтовано М.О.Карп'як.

Серед чинників соціального виключення школярів дослідники виділяють кілька груп. Зокрема, фактори пов'язані із:

- індивідуальними особливостями дитини;
- порушенням процесу соціалізації дитини;
- умовами її проживання.

Ексклюзивність особи може виражатися у її зовнішньому вигляді та стилі життя, поведінці до оточуючих, та поведінці оточуючих по відношенню до неї.

За допомогою спостереження за людиною з'ясувати приналежність особи до групи ризику. Тому важливо для педагога уважно ставитись до дитини та її потреб, зовнішності тощо.

РОЗДІЛ 2.

РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ ШКІЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ГІМНАЗІЇ № 4)

2.1. Методичні засади подолання соціальної ексклюзії школярів

У науковій літературі зазначається, що школярі, які демонструють складну поведінку, мають труднощі в навчанні, прогулюють навчання або викликають занепокоєння своїм станом здоров'я, піддаються ризику соціального виключення. Однак, як засвідчує педагогічна практика, соціально виключені учні не викликають особливих труднощів у роботі, а часто залишаються поза увагою вчителів, переходять із класу в клас, не оволодіваючи необхідними знаннями та навичками, які дозволяють їм функціонувати у старших, випускних класах. Наростаючі шкільні труднощі таких школярів у певний момент стають для них нездоланими і стають основною самоухилення від навчання, а неуспішність – безумовно, впливає на подальшу життєву долю цих учнів.

Міжособистісні стосунки в шкільному колективі потребують клімату взаєморозуміння, доброзичливого ставлення до учнів, справедливості педагогічного оцінювання, поваги до особистості школяра. Щоб інтегрувати учнів у шкільну спільноту та запобігти негативним проявам соціального виключення, педагогічні працівники повинні:

- знати особливості своїх учнів та їх сімейне становище;
- запобігати виникненню труднощів, вживаючи заходи щодо вирівнювання освітніх можливостей школярів, особливо при переході кризових періодів та змін освітнього й виховного середовища;
- розвивати активні настрої учнів, мотивувати їх до дій та здійснювати їх позитивну оцінку;

- проявляти інтерес до справ учнів і бути чуйним до їх потреб;
- розуміти особливості дидактично-виховної роботи з учнями;
- руйнувати стереотипи мислення, наприклад, учні з бідного середовища менш мотивовані до навчання;
- ставитися до учнів з повагою, але з чіткими вимогами;
- оцінювати з об'єктивно, поважати думку учнів;
- вжити заходів у кризових або травмуючих для учня ситуаціях навчання;
- бути для учнів авторитетом і використовувати можливості власного впливу на учнів, стимулювати їх до розвитку, мотивувати до подолання труднощів.

Організовуючи навчання, вчителі також повинні усвідомлювати власну позицію та важливість ролі у виховному впливі на особистість школяра. Часто в школі педагог стикається із проявами складної поведінки своїх колег по відношенню до учнів, наприклад, висловлювання негативних, іронічних думок про клас чи конкретного учня; вияв неприязні, упередженого оцінювання або навіть прояви агресії та насильства щодо учнів.

Щоб ефективно запобігти соціальній ексклюзії, школа має бути місцем навчання, співіснування та співпраці з іншими в атмосфері толерантності та поваги до кожного члена шкільної спільноти. Цілі, пов'язані з навчанням і вихованням, додають конкретні завдання та обов'язки вчителів і учнів. Зокрема:

1. Визнання індивідуальних потреб особистості дитини у розвитку та навчанні, а також психофізичних здібностей учнів класу та планування шляхів їх задоволення в межах педагогічної діяльності.

Для педагогічних працівників важливо діагностувати учнівське середовище та потреби учнів, а саме. Об'єктом вивчення є такі категорії:

- сімейне та матеріальне становище;
- інтереси;

- спосіб проведення вільного часу.

Педагогам та батькам потрібно знайти спільні інтереси щодо виховання дітей. Діагностика також дозволяє зробити висновки про освітні проблеми в школі та адаптувати профілактичну діяльність до потреб розвитку учнів й середовища. Для діагностики цих потреб можна використовувати наступне:

- обов'язки шкіл та вчителів у протидії ексклюзії;
- спостереження за навчаннями, моніторинг поведінки, наприклад, під час шкільних перерв,
- аналіз документації: журнали занять (аналіз відвідуваності навчальних досягнень, коментарі щодо поведінки учнів) документація зустрічей з батьками (аналіз участі батьків у житті школи); реферати учнів, художні роботи (аналіз із точки зору емоційних труднощів дитини, наявність ознак, що можуть свідчити про приналежність до неформальних груп, субкультур тощо);
- бесіди з вчителями даного класу, адміністрацією школи та працівниками служби, та ін. фахівцями;
- бесіди, співбесіди, спостереження, анкетування батьків, можливість інтервенційного відвідування учня.

2. Надання психолого-педагогічної допомоги учням із проявами соціальної ексклюзії.

Виховний вплив і підтримка, що надається учням, обов'язково повинні мати адаптивний характер. Психолого-педагогічна допомога, що надається дитині, розпочинається із розпізнання та задоволення індивідуальних потреб щодо навчання, розвитку та виховання; виявлення індивідуальних психофізичних здібностей до освітньої діяльності. Фахівцям важливо розуміти факторів, що сприяють ризик соціальної ексклюзії, зокрема:

- інвалідність або хвороба;
- соціальна дезадаптованість і ризик соціальної дезадаптації;

- екологічна недбалість до навчання, пов'язана з життєвою ситуацією сім'ї учня, способом поведінки членів родини;
- кризові або травматичні ситуації у житті дитини;
- навчальна неуспішність;
- труднощі адаптації, пов'язані з культурними відмінностями або зміною освітнього середовища.

Для учнів, залежно від виявлених труднощів, команда фахівців повинна розробити план підтримуючих заходів або індивідуальну освітньо-терапевтичну програму. Індивідуальні форми допомоги учневі можуть включати:

- дидактичні та корекційні заняття;
- спеціалізовані заняття – корекційно-компенсаторні, логопедичні, соціотерапевтичні;
- інші заходи терапевтичного характеру, наприклад психотерапія;
- поради та консультації спеціалістів, наприклад, навчальні та виховні заходи, індивідуальне викладання.

Важливою формою педагогічної підтримки, яким загрожує соціальне виключення, є співпраця із сім'єю, а якщо вона є джерелом потенційних труднощів – психолого-педагогічна допомога та конкретна підтримка.

3. Обов'язкова індивідуалізація виховних впливів на учнів.

Важливими у індивідуальній допомозі учневі, що знаходиться у «групі ризику» соціальної ексклюзії є :

- налаштування соціального працівника до роботи під час проведення навчальних занять (обов'язкових, додаткових) з урахуванням розвивальних і освітніх потреб, психофізичних здібностей до навчання;
- адаптація освітніх вимог до потреб і здібностей учнів.

Крім вимог навчального змісту, необхідно активізувати і розвивати мотивацію учнів.

Індивідуальні виховні заходи можуть проводити вчитель та фахівці, які працюють у школі (психолог, соціальний працівник, логопед,

дефектолог) або класний керівник – вчитель, який здійснює ці заходи в школі у складі запланованих виховних завдань учнівського колективу.

4. Підтримка почуття ідентичності особистості школяра.

Незважаючи на наявність чи відсутність учнів «групи ризику», яким загрожує ексклюзія в закладі освіти та у майбутньому дорослому житті, школа повинна мотивувати до участі та організувати заходи, спрямовані на збереження національної, етнічної, мовної та релігійної ідентичності, забезпечувати покращення / вирівнювання освітніх досягнень / можливостей школярів.

Організаційні засади подолання соціальної ексклюзії. Елементарний вплив на навчання учнів, яким загрожує соціальне виключення, – створення вчителями для можливостей цього. Якщо фактором соціальної ексклюзії не є інтелектуальна недостатність (принаймні, помірною мірою), вчителі реалізують навчальну програму, спільну для всіх учнів класу. У зв'язку з дисфункцією розвитку або наявністю інших факторів, які провокують появу соціального виключення, педагог повинен адаптувати форми та методи роботи з учнем та освітні вимоги до його потреб. Йому також мають бути надані відповідні форми психолого-педагогічної допомоги, адекватні виявленим особливостям розвитку та соціалізації.

Діяльність з соціально-педагогічної підтримки учнів, яким загрожує соціальне виключення, має бути продуманою, цілеспрямованою, всебічно охоплювати сфери, які можуть бути причиною загрози, а не лише з точки зору результатів навчання. Їх основою є достовірні знання про навчання, а в разі загрози – детальна діагностика можливостей та ступінь самостійності школяра:

- аналіз проблем навчання, тип поведінки, що вказує на ризик «ексклюзії» навчання дотримання шкільних правил і етики соціальної взаємодії, інтенсивність прояву ознак виключення тощо;
- аналіз причин і мотивів низької якості навчання (екологічні та міжособистісні фактори, сімейна атмосфера, ін.);

- визначення інших впливів людей (батьки, учні, інші люди) на поведінку учня як позитивного, що може підтримувати, так і негативного;
- із зазначенням позитивних сторінок функціонування сильних сторін, які можна використати у роботі з учнем/ класом;
- визначення особистої позиції, сформовану незалежно від зовнішнього впливу, тобто допомога у самоактуалізації школяра у подоланні перешкод.

В організації дидактичного процесу варто використовувати активні, ігрові методи, які сприяють розвитку самостійності, відповідальності за прийняті рішення, активізації генерації ідей та можливості прийняття різноманітних рішень. Важливим елементом організації навчання в класі є надання учням можливостей для командної роботи, інтеграції груп учнів навколо спільної мети.

Найефективнішими видаються системні рішення – розробка механізмів у школі, які зменшують масштаби негативного впливу соціального виключення. Цьому сприятиме освітня та соціально-профілактична програма, яка відповідає потребам школи та учнів зокрема.

Соціально-педагогічну діяльність, спрямовану на подолання соціальної ексклюзії школярів розуміємо як створення необхідних соціально-педагогічних умов, які сприятимуть залученню школярів «групи ризику» до освітнього середовища, розмежування, виключення або обмеження внаслідок інвалідності, применшення або усунення ексклюзивності за допомогою визнання та реалізації права кожної дитини на здійснення прав нарівні з іншими школярами. Цей процес можна відобразити схемою (рис.)

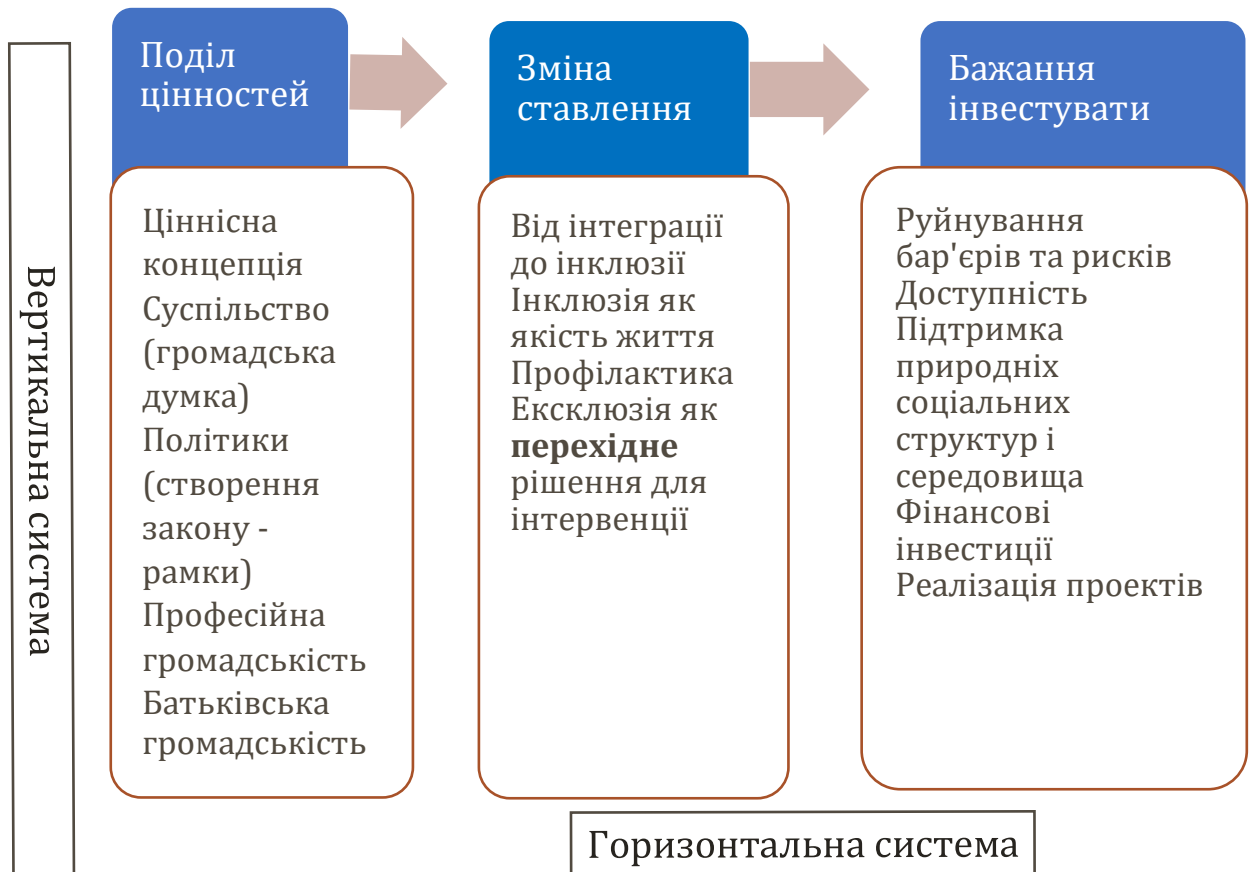

Рис. 2.1. Послідовність соціально-педагогічної роботи з подолання соціальної ексклюзії школярів.

Основні напрями профілактики, усунення соціальної ексклюзії школярів:

- створення атмосфери безпеки, у якої відсутнє зовнішнє оцінювання;
- розвиток адекватної самооцінки школярем свого стану, прагнення до усвідомлення самоактуалізації та самовдосконалення, досягнення морального й психічного здоров'я;
- формування відчуття соціальної повноцінності особистості учня;
- створення психологічних установок (мотиваційних, морально-ціннісних), позитивних ціннісних орієнтацій, спрямованих на самовдосконалення особистісних якостей дитини.

На підставі зазначеного вище, виділимо педагогічні умови подолання проявів соціальної ексклюзії окремих категорій дітей закладу освіти:

- усвідомлення педагогічними працівниками соціальної значущості та

чинників проблеми соціальної ексклюзії,

- забезпечення суб'єктної позиції фахівців з подолання соціальної ексклюзії дітей «групи ризику»;
- актуалізація виховного потенціалу сім'ї та його спрямування на формування досвіду гуманної поведінки членів родини, педагогічної культури батьків;
- оптимальне поєднання індивідуальних та колективних форм, традиційних та інтерактивних методів роботи з соціально виключеними школярами;
- створення толерантного освітнього середовища та підвищення колективної згуртованості.

2.2. Оцінка ефективності роботи соціального педагога з подолання соціальної ексклюзії у шкільному дитячому колективі

У ході проведеного дослідження ми вивчили ситуацію щодо здійснення роботи з подолання соціальної ексклюзії школярів у ЗЗСО. База дослідження – Чернівецький ліцей №9 Чернівецької міської ради (до перейменування – Чернівецька гімназія №4) з профілем - іноземна філологія. У ліцеї навчаються більше 1110 учнів у 33 класах (із них – 13 – початкових, решта = II-III ступеню), працюють більше 80 педагогів із достатньо гарними професійними досягненнями (18 – присвоєно звання «Відмінник освіти України», 13 – удостоєні звання лауреата різних професійних премій) (http://gymnasium4.cv.sch.in.ua/pro_shkolu/vizitna_kartka/)

Під час написання магістерської роботи було проведено опитування педагогів та батьків школярів, які мають ризик «соціальної ексклюзії».

Мета дослідження – виявити наявність соціальної ексклюзії школярів ЗЗСО та дослідити ставлення педагогів до цього негативного явища.

Методом опитування було охоплено 15 батьків дітей, які можуть належати до групи соціально виключених осіб. Вік респондентів: 31-48 років, з загальною середньою (2 ос. – 13,2 %), професійно-технічною (4 ос. – 26,4 %), та вищою (9 ос. – 59,4 %) освітою; за соціальним статусом – безробітний, відпустка по догляду за дитиною (4 ос. – 26,4 %), працівники освіти (2 ос. – 13,2 %), органів самоврядування (4 ос. – 26,4 %), сфери обслуговування (5 ос. – 33 %) (рис. 2.2, 2.3.).

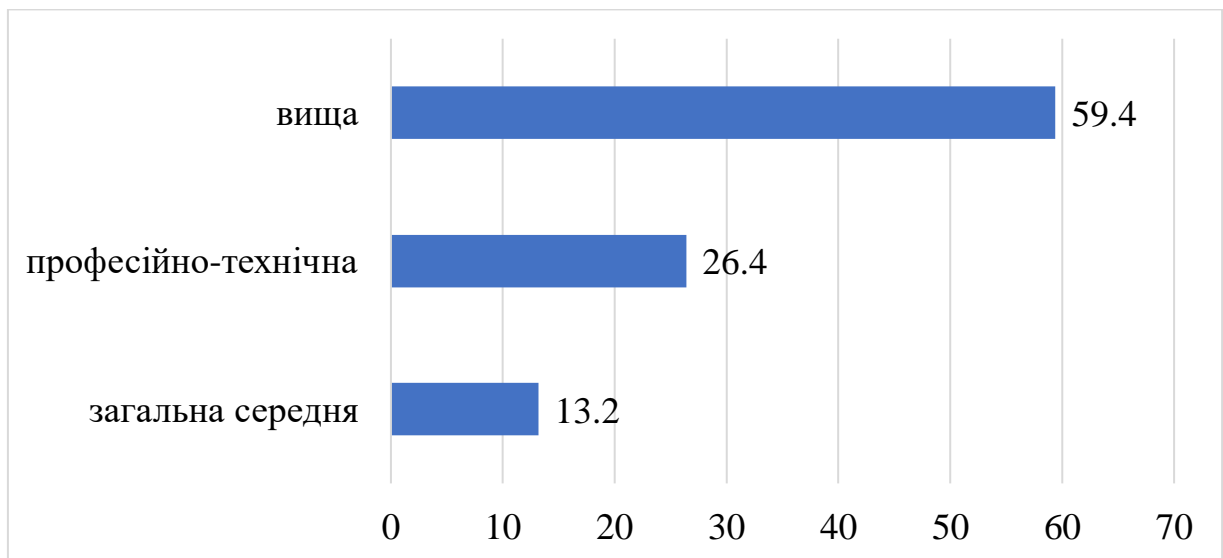

Рис. 2.2. Вік респондентів опитування (батьків дітей «групи ризику», %)

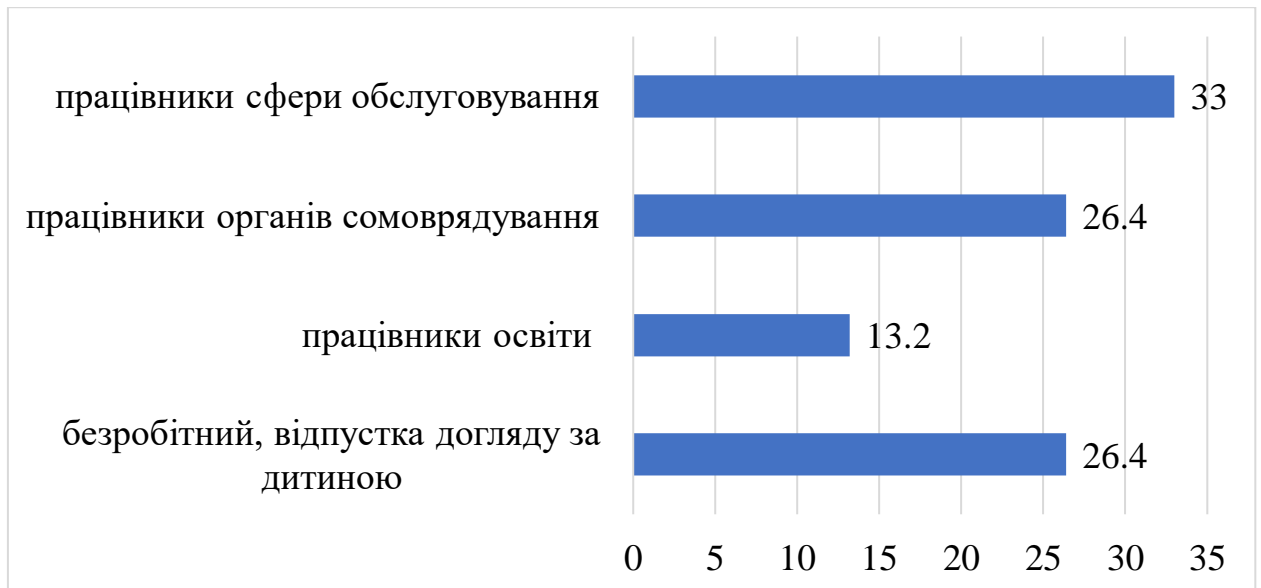

Рис. 2.3. Соціальний статус, професії респондентів (батьків дітей «групи ризику», %)

У ході опитування встановлено, наступні чинники соціальної ексклюзії дітей, які знаходяться в «групі ризику» на соціальне виключення у закладі освіти (рис. 2.4.):

- наявність бажання навчати дитину у ЗЗСО та надії на її успіх в інклюзивному навчанні (3 ос. – 19,8 %);

- наявні труднощі у перебуванні дитини з ОП у ЗЗСО у класі, школі, а тому воліють виховувати самостійно свою дитину вдома, однак сподіваються, що все уладнається (8 ос. – 52,8 %);

- недостатньо обізнані про наявність соціальної ексклюзії в школі (2ос. – 13,2 %);

- переконані у наявності соціальної дискримінація, стигма та упереджень по відношенню до учнів особливостями розвитку та поведінки (2 ос. – 13,2 %)

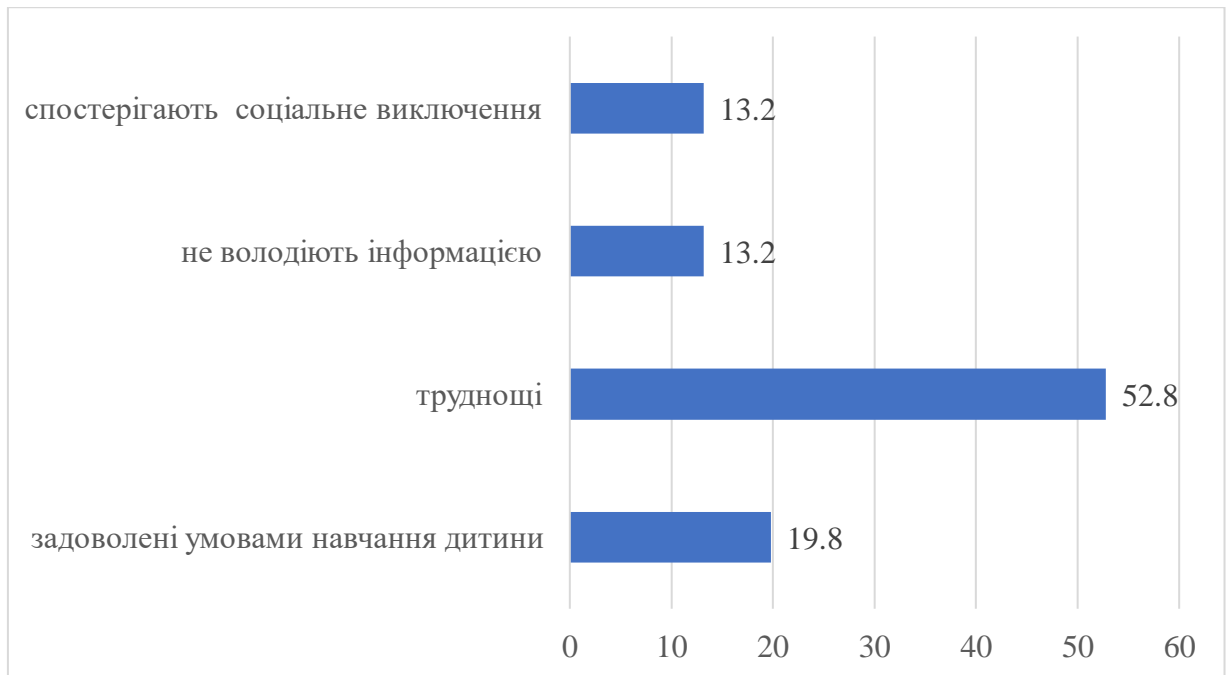

Рис. 2.4. Чинники соціальної ексклюзії дітей (за результатами опитування батьків, %)

Як бачимо, є прояви соціальної ексклюзії у ЗЗСО, і реакція батьків відповідна. На запитання «Яким чином бажаєте вирішити питання подолання соціальної ексклюзії по відношенню до вашої дитини?», відповіді респондентів розділилися наступним чином (рис. 2.3.):

- мають велике бажання сховати дитину вдома (4 ос. – 26,4 %)
- очікують на прогрес власної роботи з дитиною вдома, а також фахової допомоги інших фахівців (7 ос. – 46,2 %);
- діти проводять час після уроків з друзями (3 ос. – 19,8 %)

Зауважимо, що відповідь на запитання «Чи відвідує ваша дитина гурток/гуртки?» залишилося не відміченою жодним респондентом. Це означає, що увага приділяється соціальному благополуччю дитини та покращенню її успіхів у навчанні.

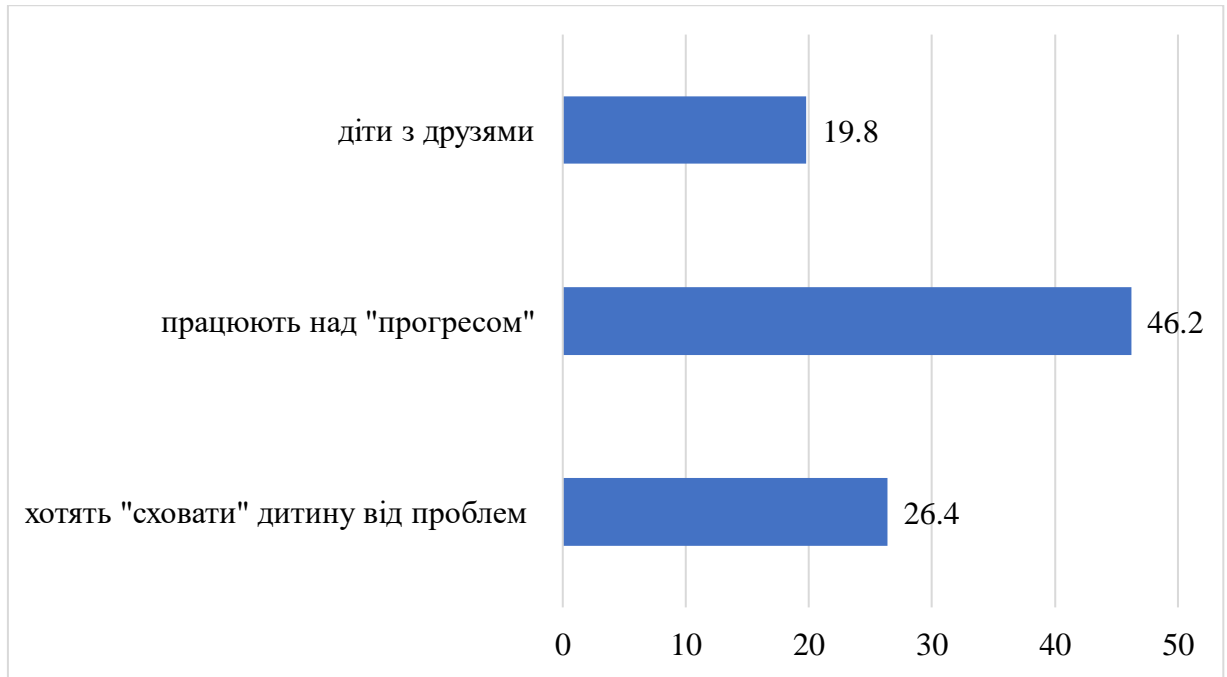

Рис. 2.5. Зайнятість дітей «групи ризику» у вільний від уроків час (%)

Як бачимо, своїми відповідями батьки підтверджують наявність соціальної ексклюзії по відношенню до їх дитини. Встановлено основні Бар'єри при навчанні учнів з ризиком соціальної ексклюзії (рис. 2.6.)

Рис. 2.6. Бар'єри при навчанні учнів з ризиком соціальної ексклюзії

Аналогічне опитування ми провели серед педагогів школи. Дослідження показало, що 82 % учасників дослідження визначають школярів групи ризику соціального розвитку виключення в своїх школах. Ці школярі проводять свій час окремо від інших розриви. На думку вчителів, є дві основні причини, чому школярі знаходять під загрозою соціальної ексклюзії. Перша причина – проживання в соціально неблагополучних сім'ях, друга причина – недостатньо розвинені комунікативні навички. Одяг цих школярів відрізняється від інших – він часто скромний, або неохайний і брудний. Тож можна припустити, що це школярі з сімей соціального ризику, у дітей із цих сімей зазвичай не сформовані соціальні навички. У шкільному осередку діти із таких сімей усамітнюються, мовчазні або рідко спілкуються із однокласниками і не шукають контакту з іншими.

Вчителям було запропоновано виявити поведінку школярів, які піддаються ризику соціального відчуження під час уроків. Вчителі констатували, що ці школярі в класі найчастіше пасивні (2,4 бали), вони не вміють зосереджуватися (оцінка 2,6), не можуть діяти самостійно (оцінка 3,7), часто нервові і тривожні (оцінка 4,9) або характеризуються девіантною поведінкою під час уроків (оцінка 5,2) (діаграма 2.7.).

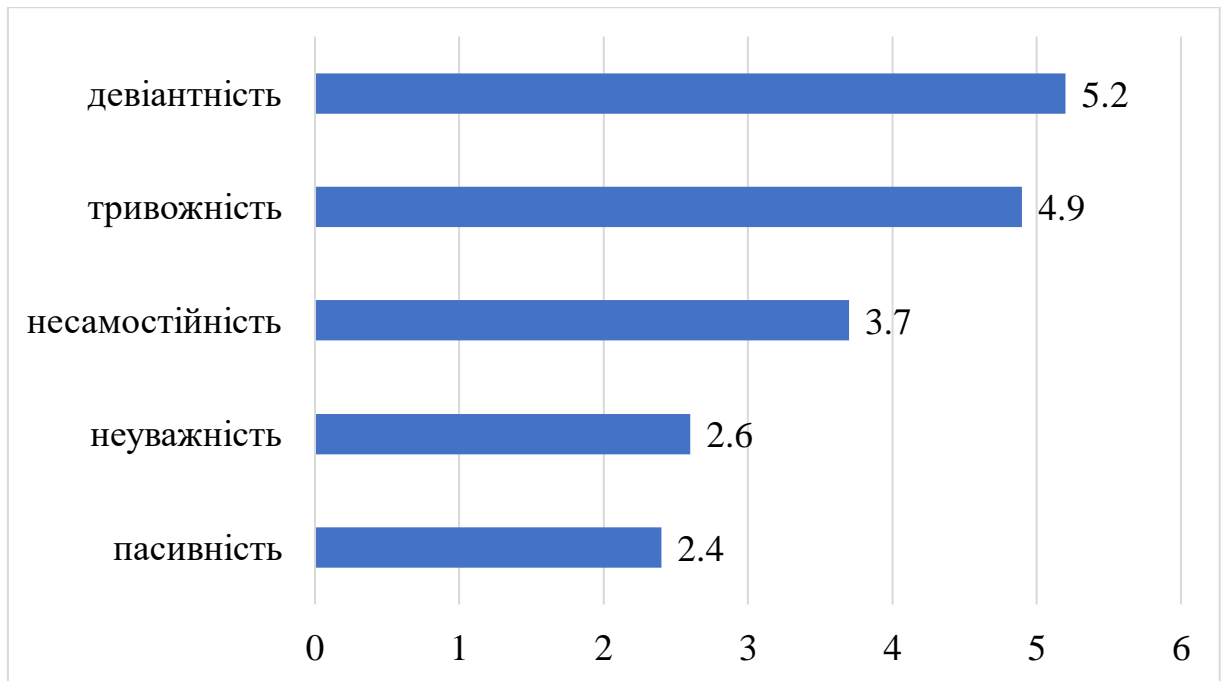

Рис. 2.7. Думка вчителів про особливості дітей, схильних до соціальної ексклюзії

Ми встановили, що вчителі намагаються якісно організувати навчальний процес у школі, стимулюють спілкування та навички творчого мислення школярів, застосовують різноманітні прийоми мотиваційного оцінювання, таким чином намагаються запобігти соціальній ексклюзії школярів із вираженими особливостями поведінки та розвитку.

Як переконують респонденти (педагоги), використання активних методів навчання, проведення годин спілкування в ігровій формі із застосуванням сюжетно-рольових ігор, індивідуальна робота допомагають залучити педагогічно занедбаних та важковиховуваних школярів до спільної роботи з однокласниками.

Таким чином, діти, які знаходяться у ризику соціального виключення, за бажанням долучаються до цікавих їй заходів. Найчастіше вчителі, намагаючись зменшити ризик соціального виключення, використовують роботу в малих групах (бал 5,6). Інші активні методи навчання, названі вчителями: мозковий штурм (7,2 бали), дискусії або дебати (оцінка 6,5), індивідуальна робота (оцінка 9,3), аналіз випадку

(оцінка 11,4) (рис. 2.7.).

52 % учасників дослідження стверджують, що соціальна підтримка школярів із ризиком соціального виключення має забезпечуватись командною роботою фахівців закладу освіти (соціальний педагог, психолог, класний керівник та вчитель-предметник) та батьків. Розділилися відповіді респондентів щодо безпосередньої соціально-виховної роботи, яку мають здійснювати визначені фахівці: 34 % вчителів вважають, що соціальна підтримка має забезпечуватись соціальним педагогом, 11 % – лише психологом, а 3% – класний керівник міг би надати соціальну підтримку.

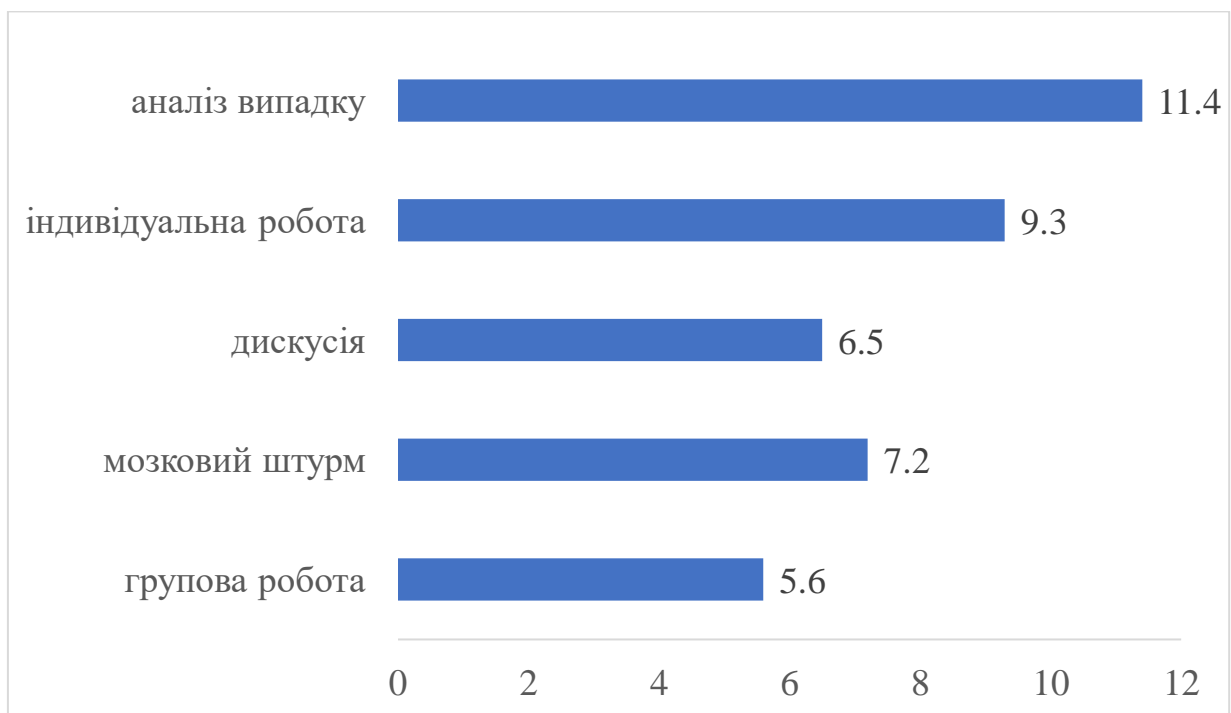

Рис. 2.7. Думка вчителів про види роботи із школярами, схильними до соціальної ексклюзії

Також визначилися педагоги стосовно найбільш ефективних форм роботи. Так, 78 % респондентів вважають найбільш раціональним у соціальній підтримці та профілактиці соціальної ексклюзії поєднання індивідуальної та командної роботи. Також розділилися думки щодо роботи лише колективної – проведення дозвіллевих заходів із

превентивною метою (8 % опитаних), лише індивідуальної – (14 % педагогів) практикують ведення випадку із попередження чи усунення проявів соціальної ексклюзії. На думку вчителів, найефективнішою соціальною підтримкою школярів групи ризику є соціальна ізоляція й розвиток соціальних навичок, залучення таких дітей до позашкільних занять, підвищення самооцінки школярів та психологічне консультування.

Як засвідчують результати проведеного опитування педагогів, основні принципи роботи школи з дітьми, які знаходяться під загрозою соціального включення – емпатія та уважність педагога до почуттів та поведінки учнів; якісне надання соціальної підтримки за необхідності; системний моніторинг особистісних змін та міжособистісних взаємин у дитячому колективі; формування колективу класу із визначеними традиціями, правилами, суспільно значимою ціллю. Важливим елементом соціальної та психолого-педагогічної підтримки кожного учня класу – встановлення та контакту з родиною та оцінка сімейної ситуації; залучення відповідних фахівців до командної співпраці та реалізація якісно спланованої роботи щодо профілактики чи усунення явища соціальної ексклюзії

Ми встановили низькі показники явища «соціальна ексклюзія», чинником якої є навчальні показники окремих школярів. Відповідно цього вважаємо найефективнішими формами роботи:

психолого-педагогічне консультування;

індивідуальна робота вчителів-переметників з метою усунення прогалин у знаннях учнів «групи ризику»;

відвідування сім'ї соціальним працівником та бесіди з батьками;

«ведення випадку» при наявності.

Для об'єднання дитячого колективу пропонуємо різноманітні дозвіллеві заходи через позакласну роботу. Важливим напрямом є проведення профілактики соціальної ексклюзії та підвищення фахової компетентності класних керівників, заступника директора щодо організації

індивідуальної роботи з дитиною із «групи ризику». Освітній процес у Чернівецькій гімназії № 4 має власні ексклюзивно-профілактичні практики стосовно всіх учасників освітнього процесу, захищеність прав кожної дитини відповідно принципам соціальної справедливості, права на доступ до якісних послуг усіх дітей.

Висновки до другого розділу

Другий розділ присвячений роботі соціального педагога з подолання проявів шкільної ексклюзії окремих категорій дітей.

У дослідженні обґрунтовано методичні засади подолання соціальної ексклюзії школярів. Проаналізовано, які проявам соціального виключення повинні протидіяти педагогічні працівники, охарактеризовано напрями психолого-педагогічної роботи із подоланням соціальної ексклюзії школярів, зокрема:

1. Визначення індивідуальних потреб особистості у розвитку та навчанні, а також планування шляхів їх задоволення.

2. Надання психолого-педагогічної допомоги дітям із проявами соціальної ексклюзії. Описано участь педагогів і батьків у цій роботі.

3. Охарактеризовано індивідуальний підхід у роботі з дитиною та особливості взаємодії із її найближчим оточенням.

4. Підтримка почуття ідентичності особистості школяра. Запропоновано послідовність соціально-педагогічної роботи із подолання соціальної ексклюзії школярів.

Експериментальне дослідження було проведено у Чернівецькій гімназії №4, нині – Чернівецький ліцей № 9, в якому навчається понад тисячу учнів. Як соціальний педагог цього ліцею, я постійно проводжу профілактику «соціальної ексклюзії» школярів. Тому 3 ході проведеного дослідження використала можливість лише дослідити ефективність роботи

щодо подолання соціальної ексклюзії в шкільному дитячому колективі.

Були опитані педагоги та батьки дітей, які схильні до соціальної ексклюзії або знаходяться у групі ризику.

Ми встановили, що батьки або володіють інформацією про проблеми своєї дитини в школі, або зайняті своїми справами і не цікавляться успіхами дитини. Водночас, усі батьки приділяють певну увагу соціальному благополуччю дитини та покращенню її успіхів.

У дослідженні взяли участь 25 педагогів, які також оцінили якість організації навчального процесу в школі та визначити основні прояви соціальні ексклюзивні у школярів. До таких проявів віднесено: діяльність, тривожність, несамотійність, неухважність і пасивність. На думку педагогів, основними причинами схильності дитини до соціальної інклюдії є проживання в соціально неблагополучних сім'я і недостатньо розвинені комунікативні навички. Педагоги визначили, що найефективнішими у подоланні соціальної ексклюзії є такі методи: аналіз випадку, індивідуальна робота, дискусія, мозковий штурм, групова робота, які дають можливість у ході проведених дозвільних заходів вплинути на ситуацію розвитку такого негативного явища як соціальна ексклюзія.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження ми дійшли до наступних висновків.

1. Концепція соціального виключення набула широкого висвітлення у науковій літературі дослідників західноєвропейських країн. Загальне розуміння соціальної ексклюзії ґрунтується на таких явищах як «бідність», «безробіття», «маргінальність», ін. У офіційному документі Європейської комісії щодо програми з бідністю (1990 р.) соціальна ексклюзія трактується як неприйняття звичного і соціально прийняттого способу життя або виключення з нього. Нині це поняття стосується людей, які :

- знаходяться у складних життєвих обставинах;
- не забезпечені життєвим та матеріальним капіталом;
- не мають доступу до відповідних облаштованих приміщень, необхідних для проживання або користування соціальними послугами;
- зазнають дискримінації внаслідок певних стереотипів і займають руйнівних дій від інших людей.

– багатовимірна концепція, яка ґрунтується на розумінні процесу, за допомогою якого особи чи групи повністю або частково закриті від участі у своєму суспільстві, як наслідок – обмежений доступ до соціальних послуг, а також різних аспектів життєдіяльності.

Отже, соціальне виключення передусім сприймається як відносини між особистістю і суспільством, і динаміка цих відносини. Соціальна ексклюзія є багатовимірною концепцією, що включає економічну, соціальну, політичну та культурну аспекти невігідності та позбавлення. Його часто описують як процес, за допомогою якого особи і групи повністю або частково закриті від участі у своєму суспільстві, як наслідок низьких доходів і обмежений доступ до роботи, соціальних виплат і послуг, а також до різних аспектів культурне та громадське життя.

Політика зменшення соціального відчуження має бути двоякою:

симптоматичною та превентивною. Симптоматична соціальна політика має згладжувати існуючі форми соціального відчуження та масштаби його у той час як превентивна політика має перешкоджати формуванню нових груп відчуження.

2. Стосовно дітей та молоді терміни «соціально виключені», «групи ризику» та «важкі» часто використовуються як синоніми. Соціальне виключення є проблемою, яка безпосередньо порушує їхні права та можливості, яка визнана в Конвенції про права дитини. Коли діти стають дорослими, рішення, вибір і можливості в дитинстві вирішально впливають на їхнє становище як дорослих.

Вчені визнають, що для більшості людей соціальна ізоляція дітей значною мірою пов'язана з соціальним виключенням їх батьків. Очевидно, що не можна повністю відокремити соціальну ізоляцію дітей від батьків, особливо щодо дуже маленьких дітей. Соціальна ексклюзія дітей має зв'язок із соціальним виключенням та економічними можливостями сім'ї чи домогосподарства.

У науковій літературі проаналізовано основні підходи до класифікації чинників що зумовлюють соціальну ексклюзію школярів. Так, більшість дослідників сходяться на класифікації, згідно якої виділяють три групи факторів, пов'язаних із –

- індивідуальними особливостями дитини;
- порушенням процесу соціалізації особистості дитини;
- негативними суспільними процесами у житті дитини.

Також дослідники погоджуються з тим що, соціальна ексклюзія батьків може зумовлювати соціальну ексклюзію дітей. Часто соціальну ексклюзію пов'язують із підлітковим віком, коли на перший план виступають мотивація до комунікації із однолітками, натомість навчання залишається на другому плані.

Чинником соціального виключення можуть бути індивідуальні особливості дитини, її компетенції, отримані під час навчання. Також

школа, педагоги мають особливий вплив на появу соціальної ексклюзії дитини. Було встановлено що зовнішня поведінка дитини може виявляти ознаки соціального виключення.

Важливим є те, що кожен із чинників є одночасно індикатором соціального виключення. Школярі, яким загрожує соціальне відчуження, зазвичай пасивні; вони виконують щоденні обов'язки з негативним бажанням і страхом покарання. Їхні стосунки з однолітками характеризуються недовірою, неприйняттям інклюзії, агресивністю.

3. Методика подолання соціальної ексклюзії школярів включає діагностичний етап, у ході якого вивчаються індивідуальні потреби особистості у розвитку та навчанні. Об'єктом вивчення є такі категорії як сімейне та матеріальне становище, інтереси, спосіб проведення вільного часу.

При виявленні соціально виключених дітей надається психолого-педагогічна допомога, яка розпочинається із розпізнання і задоволення індивідуальних потреб щодо навчання розвитку та виховання. Це другий етап соціально-педагогічної роботи. Особливо педагогічним працівникам потрібно розуміти фактори, які зумовлюють соціальну ексклюзію дитини.

Індивідуальні форми допомоги учнями можуть включати корекційні, спеціалізовані заняття, а також індивідуалізацію виховних впливів в освітньому процесі.

Послідовність соціально-педагогічної роботи з подолання ексклюзії школярів передбачає три елементи: «поділ цінностей», «зміна ставлення», «бажання інвестувати».

4. Результати дослідження показали, що найчастіше школярі стикаються з ризиком соціального виключення в школі у підлітковий період. Їх характеризують батьки та педагоги як некоммунікбельні, коммунікбельні, пасивні та сором'язливі – не довіряють іншим, уразливі, мають проблеми з навчанням і уникають спільної діяльності. Ці школярі зазвичай походять із сімей соціального ризику або неповних сімей.

Опитування охоплено 15 батьків, діти яких знаходяться у групі ризику соціального виключення. У ході опитування встановлено що діти належить до сімей матеріально забезпечених та працюючих. Однак не всі з них цікавляться проблемами дитини в школі, але всі намагаються створити умови для соціального забезпечення своїх дітей необхідними умовами, послугами, засобами. Ознаки соціальної дії до яких відносять погано успішність, незадовільний соціальні компетенції, особливо поведінку емоційну реакцію, психосоматичні проблеми, негативне сприйняття оточуючого середовища.

25 педагогам, охоплених дослідженням, було запропоновано оцінити прояви ознаки соціальної ексклюзії школярів, зокрема: більшість обрала девіантну поведінку, яка доповнюється тривожністю і самостійністю, а також неухважність та пасивність по відношенню до навчальної діяльності.

Педагоги підтвердили те, що найбільш ефективними для подолання соціальної ексклюзії є активні методи навчання, проведення годин спілкування в ігровій формі, а також індивідуальна робота. Працівники констатували особливий результат при цілеспрямованій організації соціально-педагогічної роботи з подолання соціальної ексклюзії.

Дослідження не претендує на вичерпність. Подальшого обґрунтування потребує технологія подолання соціального виключення підлітків у ЗЗСО, оскільки вважаємо, що саме в цьому віці дитина найбільш вразлива до зовнішніх впливів та потребує соціальної допомоги у подоланні негативних проявів у поведінці

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідність в Україні: міжнародний та регіональний вимір : аналіт. матеріали до круглого столу «Реалії та перспективи подолання бідності в Україні». URL: http://www.pdp.org.ua/images/stories/materials/poverty_web.pdf
2. Бородкин Ф. М. Социальные эксклюзии. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Borodkin_Soc_zhur_2000_3.pdf
3. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность (Главы 3 – 6) / И. Гофман ; пер. М. С. Добряковой : Goffman E. Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity. -N.J., Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1963. <http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php>.
4. Дікова-Фаворська О. М. Соціологічна концептуалізація освіти осіб з функціональними обмеженнями здоров'я : дис ... д-ра наук : 22.00.04 / О. М. Дікова-Фаворська. 2009. 454 с.
5. Європейська соціальна хартія (Переглянута) (ETS № 163) (укр/рос) Страсбург, 3 трав. 1996 р. / Відом. Верхов. Ради України. 2007. № 51.
6. Карп'як М. О. Соціальна ексклюзія в Україні: ознаки та форми прояву в сучасному суспільстві URL: https://re.gov.ua/re202002/re202002_144_KarpyakMO.pdf
7. Курмышева Л. К. Инклюзивное образование: зарубежный опыт. Сибирский педагогический журнал. № 9. 2012. С. 221- 224.
8. Лібанова Е. М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 2 (14). С. 3-15.
9. Національна доповідь про людський розвиток 2011: Україна: на шляху до соціального залучення. URL: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf

10. Оксамитна С. М., Хмелько В. Є. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. № 3.
11. Основні показники ринку праці (річні дані). URL: <http://ukrstat.gov.ua>
12. Реалії та перспективи подолання бідності в Україні. URL: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=108:2010-06-24-05-27-39&catid=26:2010-06-13-21-43-34&Itemid=31
13. Рівень безробіття в Україні становив 2,2% у лютому. На 10 робочих місць претендувало 87 людей. - Режим доступу : <http://www.newsru.ua/finance/15mar2011/bezrab.html>
14. Родительский клуб: информационно-популярный журнал для родителей детей с особыми потребностями в развитии / гл. ред. Е. Олейник. Харьков : Планета принт, 2011. – № 2 (6).
15. Соціальне виключення у сучасній Україні: спроба оцінки (Н. В. Толстих). *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 81-85.
16. Ткаченко Л. Г. Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії / Л. Г. Ткаченко ; Запоріж. нац. ун-т. - Запоріжжя, 2008. 15 с.
17. Толстих Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінка. *Укр. соціум*. 2003. № 1 (2). С. 81-85. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=50&c=1078>
18. Толстых Н. Бедность как форма социального исключения. *Соціальні виміри суспільства* : зб. наук. пр. К., 2002. Вип. 5. С. 272-276.
19. Шингарева Е. В. Доступный Харьков : путеводитель / Е. В. Шингарева, И. А. Ярошенко. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : Крок, 2008. 196 с.

20. Шмидт В. Р. Междисциплинарный подход к проблеме социальной эксклюзии. Журнал исследований социальной политики. Т.2. № 4. 2004 С. 547-566.
21. Шмидт В. Р. Социальная эксклюзия и инклюзия в образовании: учебное пособие. М.: МВШСЭН, 2006. 183 с.
22. Щодо прогнозу соціально-економічного розвитку України у 2010 році. URL: <http://www.rainbow.gov.ua/files/2010/0209ess1.p>
23. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика. Общество. Культура. М., 2000. 606 с.
24. Beall, J., & Piron, L. H. (2005). DFID social exclusion review. *London: Overseas Development Institute*, 32, 37.
25. Beck U. , *Spółeczeństwo ryzyka*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, s. 227.
26. Burchardt, T., Le Grand, J., & Piachaud, D. (1999). Social exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy & Administration*, 33(3), 227–244. [Crossref](#)
27. Burchardt, T., Le Grand, J., & Piachaud, D. (1999). Social exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy & Administration*, 33(3), 227–244. [Crossref](#)
28. Bynner John Risks and outcomes of social exclusion insights from longitudinal data. URL: <https://www.oecd.org/education/innovation-education/1855785.pdf>
29. Drucker P., *Spółeczeństwo pokapitalistyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
30. Duffy, K. (1995) Social Exclusion and Human Dignity in Europe. Council of Europe. URL: <https://repozytorium.ur.edu.pl/bitstream/handle/item/2388/Wykluczenie%20spo%C5%82eczne.Diagnoza%2C%20wymiary%20i%20kierunki%20dzia%C5%82a%20C5%84.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

31. Evans, M., Paugam S., Prelis J. (1995) *Chunnel Vision: Poverty, Social Exclusion and Debate on Social Welfare in France and Britain*. LSE STICERD Discussion Paper 115, Oct 95.
32. Grotowska-Leder J., *Wykluczanie z edukacji – rozumienie, skala i współczesne czynniki sprawcze zjawiska*, [w:] *Młodzież jako problem i wyzwanie ponowoczesności*, t. 2, red. K. Szafraniec, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 156–157.
33. Jarosz M. , *Obszary wykluczania w Polsce*, [w:] *Wykluczeni*, red. M. Jarosz, ISP PAN, Warszawa 2008, s. 11
34. Kearney, A. (2011). *Exclusion from and within school: Issues and solutions* (Vol. 14). Springer Science & Business Media.
35. Klasen, S. (1997) *Measuring Poverty and Deprivation in South Africa*. University of Cambridge
36. Klasen, S. (1997) *Measuring Poverty and Deprivation in South Africa*. University of Cambridge
37. Ks. Jacek Marek Nogowski *wykluczenie społeczne w kontekście ubóstwa i bezdomności* http://www.uwm.edu.pl/elk/publikacje/wp-content/uploads/2015/02/05_Nogowski_J.pdf
38. *Narodowa Strategia Integracji dla Polski*, Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2003, s. 21 https://www.ipiss.com.pl/wp-content/uploads/downloads/2012/08/nsis_2000.pdf
<http://dx.doi.org/10.1080/13603116.2012.742145>
39. Razer M., Friedman VJ (2017) *Цикл виключення. В: Від виключення до досконалості. ІВЕ щодо навчальної програми, навчання та оцінювання*. SensePublishers, Роттердам. URL: https://doi.org/10.1007/978-94-6300-488-6_1
40. Razera M, Friedmanb V. J. and Warshofskya Boaz. *Schools as agents of social exclusion and inclusion. International Journal of Inclusive Education* 2012, 1–19, iFirst Article.
41. Richardson, L., & Le Grand, J. (2002). *Outsider and insider*

expertise: The response of residents of deprived neighbourhoods to an academic definition of social exclusion. *Social Policy & Administration*, 36 (5), 496–515. No. CASE029.

42. Richardson, L., & Le Grand, J. (2002). Outsider and insider expertise: The response of residents of deprived neighbourhoods to an academic definition of social exclusion. *Social Policy & Administration*, 36 (5), 496–515. No. CASE029. Crossref

43. Rmstrong F., Armstrong D., Barton L (Ed) Inclusive Education: Policy. Contexts and Comparative Perspectives. London: London Press, 2001.

44. Saulauksas ir kt. Socialiniai pokyciai: Lietuva, 1990/1998: kolektyvin ė monografija. Vilnius.

45. Sparkes, J. (1999). Schools, education and social exclusion. *LSE STICERD Research Paper*

46. Wheeler, E., Stomfay-Stitz, A. (2004) Confronting Social Exclusion and Bullying. *Childhood Education*, Vol. 81. Issue 1.

47. <http://www.sp4tbg.pl/nauczyciele/prawo/159-zachowania-wskazujace-na-wykluczenie-spooleczne-ucznia>

ДОДАТКИ

Додаток А

Поведінка, що свідчить про соціальну ізоляцію учня

Визнати, що учень є жертвою соціально ексклюзії можна за допомогою спостереження за його поведінкою та його оточення.

Поведінка однолітків щодо учня :

- прояв байдужості чи відрази, бойкот – іноді причини такої поведінки можуть бути дуже прозаїчними, наприклад, спосіб одягання, тип музики, яку він слухає, участь у якійсь діяльності (скаутинг, діяльність у церкві тощо),
- уколи, образи, глузування, образи,
- застосування насильства,
- відмова, ізоляція від групи однолітків,
- заперечення прав, небажання діяти разом у групі однолітків.

Поведінка учня:

- зміни поведінки, пригнічений настрій, неадекватно бурхливі реакції, зниження концентрації уваги, недбалість до гігієни, часті хвороби,
- спад навчальних досягнень,
- уникнення контактів з однолітками або надмірної готовності стати подібними, участі в негативних групах,
- втеча з дому, бродяжництво,
- часті прогули,
- експерименти з психоактивними речовинами,
- бійки, насильство, агресія, пошкодження майна.

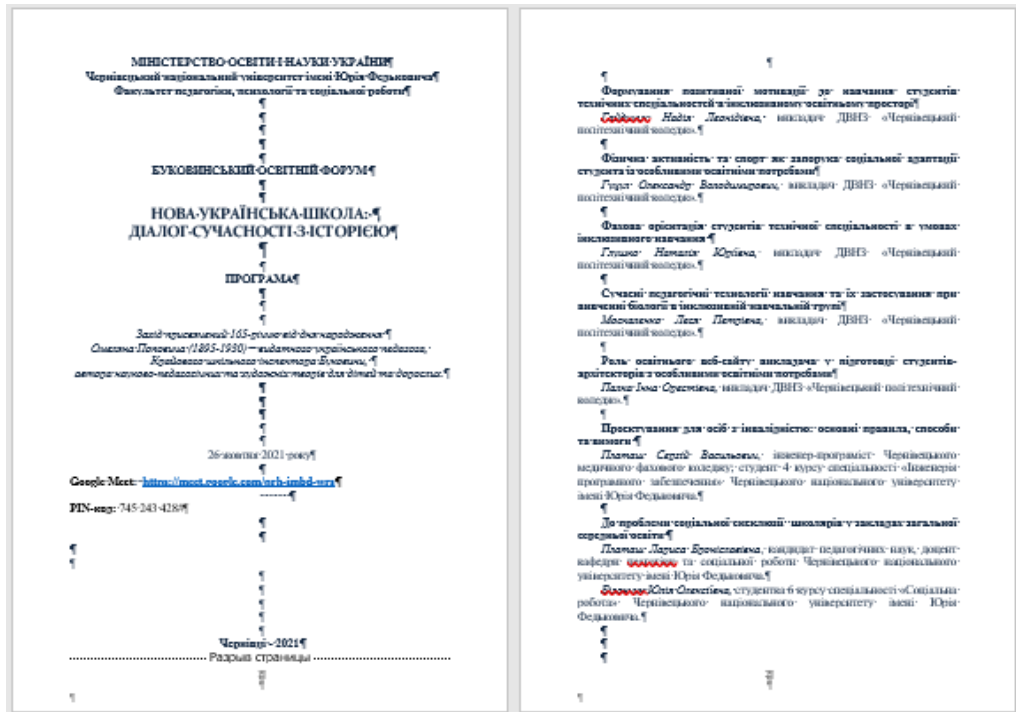
Не можна недооцінювати жодних випадків труднощів учня в школі, загальної думки, при цьому ризикують бути виключеними учні, які виявляють складну поведінку, мають труднощі з навчанням, висловлюються проти себе або викликають труднощі в навчанні. Однак слід пам'ятати і про групу учнів, які покинули навчальний заклад, які не викликають особливих труднощів, не переслідують вчителів, майже непомітні. Ці студенти часто уникають уваги вчителів і переходять з класу в клас, не набуваючи необхідних знань та навичок, які дозволять їм

функціонувати на пізніх стадіях навчання. Наростаючі шкільні труднощі таких учнів в якийсь момент стають для них нездоланими і стають основною причиною уникання школи, прогулом, і, як наслідок, часом призводять до кидання школи, що впливає на подальшу життєву ситуацію цих учнів.

Джерело: [47]

Додаток Б

Витяг із програми Буковинського освітнього форуму «Нова українська школа : діалог сучасності з історією» (м. Чернівці, 26 жовтня 2021 р.)

Витяг із програми Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції та концептуальні напрями розвитку інклюзивних практик» (м. Мелітополь, 20-21 квітня 2021 р.)

